

Feministische lessen voor de anders- globaliseringsbeweging

Over de mogelijkheden van een feministisch radicaal-democratisch project

Feminisme en andersglobalisme: nieuwe allianties

Het is geen nieuws dat feministische groepen zelden gebaat zijn bij allianties met andere sociale bewegingen. Al te vaak laat de praktijk zien dat het veranderen van sociale relaties ondergeschikt raakt aan de 'politieke doelen' van een beweging (Van Tricht, 1995; Metz, 1998; Subbuswamy & Patel, 2001). Vanuit deze ervaring lijkt het opmerkelijk dat feministische groepen en bewegingen, maar ook de meer geïnstitutionaliseerde vrouwenbewegingen (-organisaties), zich in de afgelopen jaren in toenemende mate hebben ingezet om transnationale allianties aan te gaan met bewegingen die protesteren tegen de hegemoniale, neoliberale globalisering. Deze feministische groepen bieden een interessante mogelijkheid om te kijken in hoeverre er gemeenschappelijkheden zijn tussen het feministische project – het creëren van gelijke en insluitende sekserelaties – en het 'radicaal-democratische project' van de andersglobaliseringsbeweging. Beide projecten beogen sociale verandering. Terwijl het feminisme strijdt tegen sekseongelijkheden is het uitgangspunt van de radicaal-democratische andersglobaliseringsbeweging vooral het bestrijden van de ondemocratische transnationale economische verhoudingen. Dit artikel tracht te bekijken hoe deze twee projecten van sociale verandering samen kunnen gaan. Hiervoor zullen drie feministische groepen worden besproken die zich op innovatieve

manier hebben gesitueerd binnen de netwerken van de andersglobaliseringsbeweging.

Het radicaal-democratisch project en de transformatie van sekserelaties

De andersglobaliseringsbeweging kan als groeiend netwerk worden beschouwd van nieuwe actiegroepen, sociale bewegingen en organisaties die in de protestcyclus sinds de jaren 60 zijn ontstaan (Van Stokrom, 2002). Deze groepen hebben een gemeenschappelijk referentiekader ontwikkeld vanuit hun kritiek op het economisch beleid van de transnationale instituties van het Bretton-Woodssysteem, zoals de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldhandelsorganisatie, en de groeiende invloed van multinationale ondernemingen op dit beleid. Naast het spectrum van 'bewegingsexterne' groepen (zoals kerken en vakbonden) kan een aannemelijke onderverdeling worden gemaakt van de beweging in drie stromingen (Poldervaart, 2003; Smith, 2001). Naast een brede sector van (transnationale) niet-gouvernementele organisaties, (T)NGO's, die zich binnen de andersglobaliseringsbeweging organiseren, bevinden zich vele socialistische groeperingen.

Daarnaast zijn er netwerken en groepen die zich op autonome en horizontale wijze organiseren en het uitwerken en toepassen van alternatieve levenswijzen in het hier en nu benadrukken.¹ Deze laatste kunnen ook worden aangemerkt als 'Do it Yourself'² (DiY)-groepen,

met een duidelijk utopische ontologie: het 'Een andere wereld is mogelijk' is niet iets wat je preekt maar wat je doet (Iglesias, 2005). Alhoewel het merendeel van deze groepen een eenduidig programma voor de beweging afwijst, zijn er enkele centrale eisen die op een breed vlak worden gedeeld en die 'radicale democratie' tot middelpunt van het andersglobalisme maken (Kingsnorth, 2003). Daarom ben ik het ook oneens met de bewering van De Sousa Santos (2004, p.332) dat de utopische dimensie van de andersglobaliseringsbeweging vooral zit in de negatieve afwijzing van de bestaande orde. Alhoewel de voorstellen divers zijn, wordt er wel degelijk een groot aantal positieve alternatieven gegeven en bestaat er ook een brede overeenkomst over de noodzaak van meer participatieve democratie. Radicale democratie is natuurlijk geen nieuw concept dat door deze beweging is uitgevonden. De manier waarop de andersglobaliseringsbeweging vorm geeft aan deze oproep, verwijst echter naar een hedendaagse ervaring van het concept radicale democratie. Aan de ene kant leidt de kritiek op het ondemocratisch karakter van transnationale economische instituties en hun groeiende invloed tot een pleidooi voor het democratiseren van de transnationale economische verhoudingen, aan de andere kant is er een groeiend bewustzijn over de noodzaak van burgerschapspraktijken die het recht op zelfbepaling van lokale gemeenschappen versterken, om deze democratisering te bereiken. Ik richt mij in dit artikel op de feministische DiY-groepen omdat deze een feministische en een radicaal-democratische inzet kennen.

Feminisme is een paraplu-begrip voor een veelheid van feministische posities. Voor mijn onderzoek gaat mijn interesse uit naar feministische groepen die aan twee eisen voldoen. In de eerste plaats zijn dat groepen die het veranderen van sekserelaties als onderdeel van een breder project voor sociale verandering opvatten. Vaak gaat het om sociale hiërarchieën gebaseerd op toegeschreven identitei-

ten. Volgens deze invulling van het feminisme is het van groot belang om open te staan voor allianties met andere bewegingen die ook streven naar meer gelijke en insluitende sociale relaties (Mouffe, 1995, p.319). In de tweede plaats zoek ik groepen die feminisme als project opvatten dat mannen insluit. Als feminisme wordt opgevat als uitsluitend een project voor vrouwen, veronderstelt dat een noodzakelijk (en dus essentialistisch) verband tussen 'vrouw-zijn' en 'feministe zijn' (Mohanty, 2003, p.109). Een van de belangrijkste conclusies van het feminisme van de afgelopen decennia is mijns inziens dat niet alleen de vrouwen maar ook (en misschien vooral) de mannen moeten veranderen. Mannen die dit ook vinden en nastreven, moeten daarom ook deel uit kunnen maken van een feministisch project.

Nieuwe vertogen, technologieën en praktijken als utopische tendenties

De vraag is hoe deze twee projecten, radicale democratie en gelijke en insluitende sekserelaties, gezamenlijk verwezenlijkt kunnen worden en hoe de feministische groepen die zich binnen de netwerken van de andersglobaliseringsbeweging bevinden dit proberen te doen.

Mijn analyse van feminisme binnen de andersglobaliseringsbeweging stoelt op het belang van sociale experimenten. Deze analyse is gebaseerd op de scepsis van een beredeneerd utopisme van Bloch (1977). Utopisme heeft volgens deze visie niet iets van doen met absolute of grootschalige staatsinterventies van een autocratisch regime, maar met herziening van onderaf door democratische procedures. Dat betekent dat ieder voorstel voor een alternatieve praktijk democratisch legitiem moet zijn en niet opgelegd mag worden. Het gaat niet om de maakbaarheid van de maatschappij maar om collectieve leerprocessen en de verspreiding van goede voorbeelden. De hierna voorgestelde praktijken kunnen daarom worden opgevat als 'goede voorbeelden' die binnen de beweging te vinden zijn, oftewel als 'emergent utopian tendencies' (De Sousa Santos,

2004, p.338), als tendensen die de toekomstige mogelijkheden van concrete sociale ervaringen en experimenten laten zien. Het idee van 'opduikende utopische tendensen' wil trouwens geenszins zeggen dat deze tendensen volstrekt nieuw zijn en nooit eerder zijn opgedoken.³

Bij utopische tendensen gaat het altijd om een tweeledige inzet: zowel het bekritisieren van dominante praktijken en vanzelfsprekende kennis als om het tonen van alternatieven. Deze twee dimensies staan uiteraard niet geheel los van elkaar. Reeds het onderuit halen van de legitimiteit van de hegemoniale kennisvorm opent ruimte voor alternatieve voorstellen door de bestaande orde als niet de enig mogelijke voor te stellen. Deze ruimte kan vervolgens worden gevuld door het voorstellen van nieuwe praktijken.

Deze tweeledige inzet komt terug in de drie analysecategorieën van mijn onderzoek: het discursieve, het persoonlijke en het interpersoonlijke. In de eerste plaats zijn er discursieve ruimtes, waar zich vooral het proces van het onderuit halen van de legitimiteit van de hegemoniale orde afspeelt. De ongelijkheid van sociale (seks-)relaties wordt in grote mate geproduceerd en in stand gehouden door een ideologie die (vermeende) verschillen verandert in ongelijkheden en deze legitimeert. De transformatie van deze machtsdiscoursen is daarom onmisbaar voor het verwezenlijken van sociale verandering. Tegelijkertijd kunnen door nieuwe vertogen ruimtes gecreëerd worden voor het nadenken over alternatieven. De vertogen van de feministische andersglobaliseringsgroepen zullen hier samen worden gevat door een aantal 'storylines' te analyseren. Storylines is een begrip dat voortkomt uit de sociaal-constructivistische benadering van sociale bewegingen en verwijst naar tot de verbeelding sprekende slogans die een complex van assumpties en argumentaties samenvatten (Van der Heijden, 2000, p.43).

In de tweede plaats moeten de praktijken worden onderzocht op waar het subject het uitgangspunt vormt als agent van verandering.

Praktijken voor persoonlijke verandering kunnen worden aangemerkt als 'technologieën van het zelf'. Deze term ontleen ik aan Burkitt (2002), die hiermee bewuste technieken aanduidt die tot doel hebben ons eigen geïnternaliseerd gedrag ('habitus') in nieuwe banen te leiden. Het gaat hier echter niet om een psychologisering van het politieke subject, maar juist om een politiseren van bewustzijnsprocessen, identiteitsvorming en gedragspatronen. Technologieën van het zelf – als manier om een 'habitus' te vormen – hebben een tegenstrijdige functie. Aan de ene kant is het seksistisch gedrag een product van bepaalde technieken die door de maatschappij worden aangereikt, en die leiden tot internalisering van 'patriarchale' ideologieën, normen en stereotypen (Saltzman, 1992). Tegelijkertijd kunnen technologieën worden ontwikkeld die juist proberen deze ongereflacteerd aspecten van onze persoonlijkheid te bekritisieren en te veranderen. Dit komt dichtbij hetgeen Foucault (1995) in zijn late werk omschrijft als 'vrijheidspraktijk' of 'ethiek van de zorg voor het zelf'. Daarbij stelt hij het concept van de ethos waar het individu centraal staat tegenover moraal die een vaste set aan codes en regels oplegt aan mensen (Vintges 2003, p.32). 'Zorg voor het zelf' betekent dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor het vormgeven van hun leven (Ten Kate & Manschot, 1995, p.24). Foucault zet de zorg voor het zelf bewust in als tegendraadse opvatting van politiek en tegenover het top-down-bestuurlijkheidsideaal. Centraal staat het zelfgecreëerde leven van burgers dat buiten de wetten om plaatsvindt (Ten Kate & Manschot, 1995, p.28-31).

In de derde plaats is er het collectief als agent van interpersoonlijke oftewel sociale praktijken. Sociale praktijken kennen twee dimensies binnen sociale bewegingen. Aan de ene kant gaat het om de eigen groep waar insluitende sociale praktijken moeten worden ontwikkeld, aan de andere kant om alternatieve praktijken van samenwerking tussen verschillende bewegingen.

Elk niveau van de 'utopische tendensen' – het discursieve, het persoonlijke en het interpersoonlijke – zal ik telkens aan de hand van een feministische groep bespreken die zich aangesloten heeft bij de andersglobaliseringsbeweging. Daarbij gaat het mij niet om het volledig in kaart brengen van alle feministische groepen van de andersglobaliseringsbeweging, maar om het analyseren van groepen die een inspirerende praktijk aandragen waaruit we conclusies kunnen trekken om te komen tot een betere theorievorming over het samengaan van het radicaal-democratische en het feministische project. Hierbij ben ik op twee problemen gestuit. Ook al hebben we met een wereldwijde beweging te maken en staat ons Internet ter beschikking, het is niet makkelijk om DiY-groepen van andere continenten te analyseren zonder de bijbehorende context te kennen. Ik heb daarom alleen Europese feministische groepen gekozen, hetgeen ook mijn eigen ge-

situeerdheid binnen de (Noord-)Europese andersglobaliseringsbeweging weerspiegelt. In de tweede plaats is het aantal feministische groepen dat als DiY gekarakteriseerd kan worden en participeert in de andersglobaliseringsbeweging in Europa vrij beperkt. De drie groepen die ik uiteindelijk heb gekozen zijn Eskalera Karakola uit Madrid, het Europese netwerk van NextGeneration en een gendergroep binnen het Europese netwerk van People's Global Action. Eskalera Karakola is één van de meest actieve DiY-vrouwencollectieven die op dit moment in Europa bestaan. Het collectief heeft met haar innovatieve pogingen om haar sociale centrum voort te zetten, grote bekendheid verworven binnen feministische kringen in Europa. Daarnaast heeft Eskalera Karakola zich in de afgelopen jaren kritisch aangesloten bij de andersglobaliseringsbeweging. Next-Generation is een netwerk waaraan mensen uit heel Europa deelnemen. Dit netwerk valt op met

haar feministische interventies tijdens drie Europese Sociale Fora van de andersglobaliseringsbeweging. De gendergroep binnen het netwerk 'People for Global Action' (PGA) heb ik gekozen omdat ze pogen persoonlijke verandering onderdeel te laten worden van de PGA-processen. PGA is één van de dragende DiY-netwerken achter de andersglobaliseringsbeweging.

De dataverzameling vond plaats in het voorjaar van 2004 als onderdeel van mijn doctoraalscriptie (Scholl, 2004). Naast enkele interviews heb ik vooral tekstmateriaal gebruikt dat ik op Internet kon vinden van en over deze groepen. Daarnaast vormden de e-maillijsten van zowel NextGeneration als de gendergroep van PGA een belangrijke bron.

NextGeneration: grensoverschrijdende discursieve ruimtes

NextGeneration (NG) is een Europees netwerk van (rond 150) studenten, onderzoekers en activisten die geïnteresseerd zijn in feministische theorie en politiek waarbij de universiteit niet als de enige plaats van theorievorming wordt beschouwd. Opgericht in 1998 vanuit de wens een platform te creëren waar jonge feministes zich thuis voelen, heeft NG zich vooral bezig gehouden met de productie van kritische kennis, waarbij speciale aandacht werd besteed aan democratisering van het hoger onderwijs. Het belangrijkste communicatiemiddel van NG is een e-maillijst, waar niet alleen discussies worden gevoerd en informatie wordt uitgewisseld, maar ook acties en interventies worden gepland. Daarnaast bestaan er twee lokale NG-groepen (in Londen en Brussel). De meest zichtbare verbinding met de andersglobaliseringsbeweging kwam tot stand door de deelname van sommige NG-leden aan het Europese Sociaal Forum (ESF: 2002 in Florence, 2003 in Parijs, 2004 in Londen). Bovendien hield een deelneemster van dit netwerk een presentatie op het Wereldsociaalforum in Porto Alegre in 2003. De discussies en interventies van NG laten daarbij heel duidelijk het ontstaan van nieuwe

vertogen zien, die niet alleen het alledaagse bekritisseren en vanzelfsprekendheden ter discussie stellen, maar ook verbanden leggen met andere vormen van sociale strijd. In het volgende zal ik drie storylines van NG toelichten die deze nieuwe vertogen samenvatten.

De eerste storyline die ik hier wil bespreken is een kritiek op het *economiseren van het leven van vrouwen en van het feminisme*. De (productieve en reproductieve) werkkraft van vrouwen wordt in de neoliberale wereldorde in toenemende mate beschouwd als 'waar'. De economisering betreft niet alleen hun werkkraft en het feit dat hun lichamen commercieel worden gemaakt door de seks- en schoonheidsindustrie maar betreft ook alle academische vorming door de neoliberale hervormingen van het Bologna-proces⁴ en de GATS⁵. NG organiseerde een workshop op het eerste Europese Sociale Forum waar de vraag centraal stond 'hoe we onze instituties van hoger onderwijs kunnen transformeren in centra van kritisch denken en verzet'. Daarbij werd vooral het idee ter discussie gesteld dat de universiteit een opleiding voor de arbeidsmarkt verzorgt. Het economiseren van verschillende leefwerelden van vrouwen is echter slechts een kant van het proces. De kritiek die door deze storyline wordt geuit, gaat nog veel verder en waarschuwt voor het economiseren van het feminisme zelf. Feministische ideeën en leuzen worden in toenemende mate gebruikt om de vrije-marktideologie te verdedigen. In de woorden van NG: 'Emancipation got neo-liberalized' (<http://www.nextgeneration.net/projects/wsf2003/presentationdi.html>). Deze kritiek richt zich met name tegen het concept van 'gender-mainstreaming' dat door allerlei NGO's en geïnstitutionaliseerde vrouwenorganisaties wordt bepleit. De kernidee van 'gender mainstreaming' is dat de genderdimensie een integraal onderdeel wordt van alle beleidsvoorstellen. De kritiek die NG hierop heeft, is dat feminisme wordt gereduceerd tot 'de vrouwenkwestie'. Daardoor wordt het feminisme tot een zaak van goed beleid (dat kwantificeerbaar en meet-

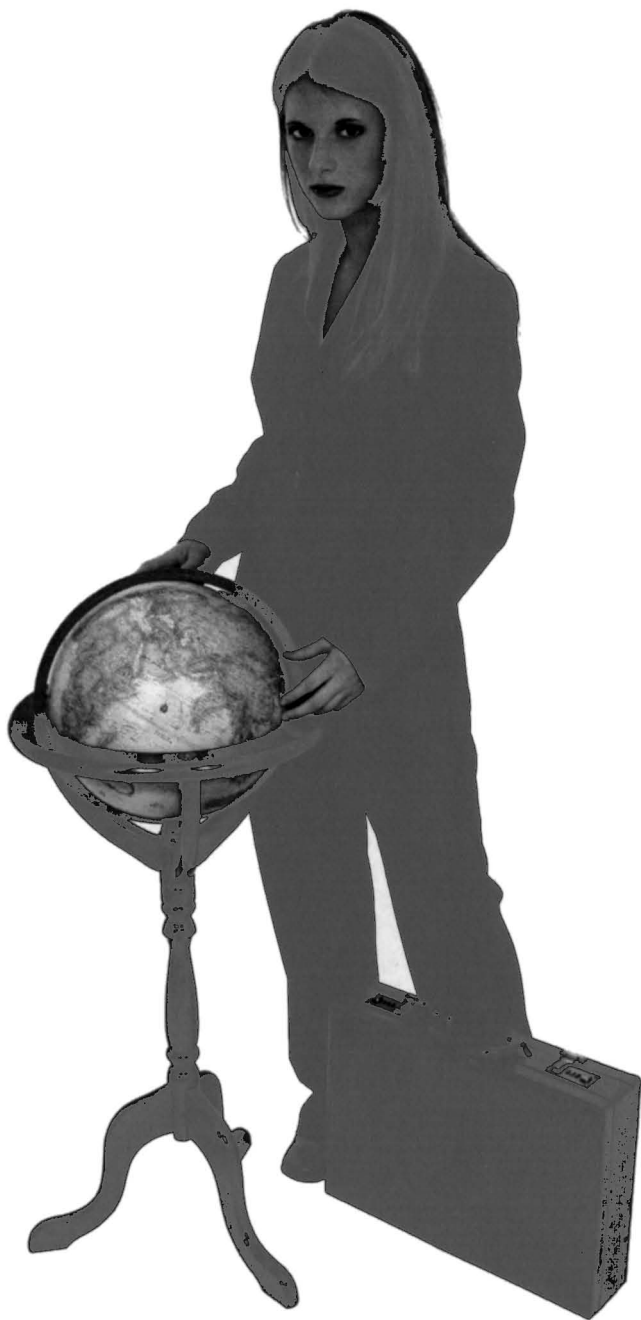
baar is) gereduceerd en de fundamentele kritiek van het feminisme op de maatschappij in zijn geheel buitengesloten. Radicale eisen van de vrouwenbewegingen zijn zodoende gedepolitiseerd en geneutraliseerd door de taal van bureaucraten. 'Gender' moet echter geen extra dimensie worden die aan elk reeds bestaand beleidsvoorstel wordt 'geplakt', maar een perspectief dat kritische vragen opwerpt over sociale verhoudingen en van waaruit transformatieprocessen van deze sociale relaties op gang gebracht kunnen worden.

De tweede storyline toont de invloed van de leus 'het persoonlijke is politiek' van de tweede feministische golf: *het alledaagse politiseren*. Andere feministische groepen bekritisseren vaak de economische globalisering, omdat deze juist vrouwen bijzonder zwaar treft. Maar NG geeft een fundamentele kritiek op seksehiërarchieën als systeem van onderdrukking en sociale uitsluiting in hun alledaagse praktijk. Feminisme wordt hierdoor niet meer voorgesteld als strijd voor een gelijke positie tussen de seksen, maar als strijd tegen hiërarchische sociale ordes in het algemeen, waarin opgelegde identiteiten tot uitsluiting leiden door verschillen in sociale machtsposities. De bestaande seksehiërarchieën en identiteiten kunnen alleen bekritiseerd en voor verandering opengesteld worden door in de sfeer van het dagelijks leven te interveniëren. Andrijasevic en Bracke (2003) van NG omschrijven dit als 'politiek van het dagelijks leven' oftewel 'politiek van het verlangen'. Ze pleiten voor een wijziging van sociale normen en van de 'patriarchale cultuur' door het verlangen naar en de mogelijkheid om alternatieven te tonen en alledaagse constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid te bekritisseren. Daarbij staat diversiteit centraal. Tijdens de interventies op het tweede ESF (2003 in Parijs), bijvoorbeeld, probeerde NG het gehomogeniseerde beeld van vrouwen dat op het feministische forum werd gerepresenteerd te bekritisseren. Hun kritiek op dit forum was dat er een erg specifieke feministische agenda (van witte middenklassevrou-

wen) voor een 'universele' feministische agenda door zou gaan.

De derde storyline die hier aan de orde wordt gesteld, kan het beste worden omschreven als *het overschrijden van grenzen* (*crossing borders*). Dit is een discursieve praktijk die de feministische kritiek verbindt met een bredere kritiek op maatschappelijke uitsluitingsprocessen en die het overschrijden oftewel deconstrueren van uitsluitende grenzen centraal stelt. Deze storyline is van groot belang voor feministische groepen als NG, die hun strijd willen verbinden met de verschillende projecten die binnen de andersglobaliseringsbeweging bestaan en feministische perspectieven willen aanreiken voor de debatten en handelingsstrategieën: 'There is no hierarchy in struggles, and there is no struggle which can wait till 'after the revolution'.' (<http://www.nextgeneration.net/projects/wsf2003/presentationdi.html>). Een eerste stap om grensoverschrijdende vertogen te construeren betekent dan ook feminisme in het hart van andere strijden te positioneren en niet als aparte, op zichzelf staande positie voor te stellen. Dit idee staat haaks op de visie van 'gendermainstreaming', waar de 'vrouwenkwesitie' als toegevoegde dimensie wordt behandeld. NG verbindt feminisme regelmatig met andere vormen van sociale strijd: antiracisme, kritiek op de heteroseksuele norm, antikapitalisme en antimilitarisme. Al deze thema's bieden belangrijke aanknopingspunten voor samenwerking met de andersglobaliseringsbeweging en worden niet opgevat als aparte positie, maar als onderdeel van het feminisme.

De drie besproken storylines laten het belang zien van de discursieve praktijk voor een proces van sociale verandering. Alternatieve discoursen die de hegemoniale orde uitdagen zijn van centraal belang om de vaak onbewuste aanwezigheid van sekseideologieën naar voren te brengen en te bekritisseren. Tegelijkertijd kunnen we in de storylines vinden voor alternatieve verzetspraktijken. Feminisme houdt volgens NG niet op bij specifieke aandacht voor vrouwen in kwesties

van (transnationale) rechtvaardigheid. Veeleer gaat het om een alledaags proces, waarbij vaststaande identiteiten worden bekritiseerd om ruimte te scheppen voor de articulatie van verschillen door contrahegemoniale vertogen. Het idee van de grensoverschrijding laat zien dat NG het feminisme niet als geïsoleerde positie of project opvat maar als onderdeel van een breder project dat gelijke en insluitende sociale relaties nastreeft.

PGA's 'Breakingthesilence': technologieën voor persoonlijke verandering

'Breakingthesilence' is een tijdelijke groepering binnen het Europese deel van het wereldwijde netwerk van 'People's Global Action' (PGA). PGA is een netwerk van *grassroots*initiatieven en een van de voornaamste initiatiefnemers achter het felle verzet tegen de wereldhandelsbijeenkomst in Seattle, 1999. PGA beschouwt zich nadrukkelijk niet als een organisatie maar als een werktuig voor communicatie dat coördinatie en snelle uitwisseling van informatie tussen lokale bewegingen mogelijk maakt. Een van de vijf 'basisprincipes' van het PGA-netwerk is de afwijzing van het 'patriarchaat' als onderdeel van een strijd tegen onderdrukking.⁶ Daarnaast is er op de PGA-conferentie in Cochabamba, 2001, een 'gendermanifest' geformuleerd. Hier staat bijvoorbeeld: 'PGA is a movement which is crosscut by the gender perspective, therefore we take action against discrimination along the line of gender, class and ethnicity.' (People's Global Action 2001, p.34). De praktijk strookt niet altijd met deze basisprincipes. Meerdere malen waren op een PGA-conferentie klachten te horen over macho gedrag, discriminatie en seksuele intimidatie. Daarom werd in Europa tijdens de voorbereidingen voor de tweejaarlijkse conferentie in 2004 een gendergroep opgericht: Breakingthesilence. Deze groep die ongeveer vijftien actieve deelnemers kende, dacht ongeveer een jaar lang na over strategieën om op de conferentie, en later in het PGA-netwerk in het algemeen, meer bewustzijn

voor sekseongelijkheden te kweken. Daarbij werd veel aandacht geschonken aan technologieën voor persoonlijke verandering.⁷

De technologieën die Breakingthesilence heeft voorgesteld zijn: *Technologieën van bewustwording en kritische zelfreflectie*. Het gaat hier om een continu proces van het kritische vragen stellen over onszelf en onze wereld. Bewustwordingsprocessen houden ook in dat we beseffen hoe reproductie van onderdrukkend/uitsluitend gedrag de hele maatschappij en zodoende ook sociale bewegingen doordringt die juist hiertegen vechten: 'the enemy which we usually try to confront in the street is in fact also inside of everyone of us' (www.global.so36.net/2004/05/787.shtml). Dit betekent dat we moeten analyseren hoe we seksehiërarchieën geïnternaliseerd hebben in onze persoonlijkheid, als eerste stap om er productief mee om te gaan. Om een dergelijk bewustzijn te ontwikkelen stelt de PGA-groep voor workshops over mannelijkheden te organiseren op alle PGA-conferenties, om duidelijk te maken hoe hegemoniale mannelijkheden werken als stilzwijgende norm. Waarden en gedragspatronen, die aan deze norm zijn verbonden, zoals competitie, macht of dominantie, moeten ter discussie worden gesteld. Dit kan volgens Breakingthesilence het beste gebeuren door uitwisseling in kleine groepen aan te bieden waar persoonlijke discussies kunnen worden aangegaan. Er moet niet alleen ruimte worden gegeven aan processen van zelfreflectie, maar hiervoor moet ook tijd worden genomen: tijd namelijk voor het herhaaldelijk uitleggen van feministische standpunten, met name aan nieuwkomers, en het bekritisieren van 'patriarchale' omgangsvormen.

'*Subversieve technologieën*' doelen niet alleen op het afbreken van vaststaande identiteiten, maar ook op het ontwikkelen van nieuwe identiteiten, omgangsvormen en waarden die een concreet alternatief aanbieden: 'A struggle aimed at deconstructing masculinity should therefore spend time building a new subversive culture (be it through books, music, painting, theatre, movies) which would give us pictures

and feelings of de-gendered society and of the necessary struggles and tensions to reach it' (www.global.so36.net/2004/05/787.shtml). Bij Breakingthesilence wordt het ontwikkelen van subversieve technologieën vergeleken met het maken van gebak: een proces waarbij verschillende ingrediënten, die in traditionele sekseconstructies en rolverdelingen kunnen worden gevonden, anders worden samengesteld. Een goede mengeling betekent dat de positieve sociale aspecten van beide seksen worden aangenomen. Er moeten echter ook nieuwe woorden en namen worden gevonden en ook nieuwe ingrediënten kunnen worden gebruikt (www.global.so36.net/2004/05/787.shtml). Breakingthesilence wijst erop dat subversieve technologieën vooral door mannen moeten worden ontwikkeld omdat hun geprivilegieerde positie hun een speciale verantwoordelijkheid oplegt.

Tenslotte zijn er '*empowerment-technologieën*' die drie dimensies omvatten. In de eerste plaats gaat het om de empowerment van vrouwen door ruimtes te creëren die uitsluitend voor en van hen zijn, en waar ze zich beschermd en op hun gemak voelen. Vanuit deze ruimtes kunnen ze zich positioneren als politieke subjecten die de verandering van sociale machtsrelaties zelf in handen nemen. Het voorstel van aparte ruimtes voor vrouwen en mannen op de toekomstige PGA conferenties heeft nogal heftige discussies aangewakkerd binnen Breakingthesilence en PGA. Terwijl feministische bewegingen (althans in het noorden van Europa) deze vaak pijnlijke discussie al lang voorbij zijn, stoot dit idee blijkbaar nog steeds op afwijzing binnen andere progressieve bewegingen. In de tweede plaats gaat het erom mannen te stimuleren om antiseksistische standpunten in te nemen en hun geprivilegieerde positie op te geven. Dit kan worden bereikt door bijvoorbeeld in elk collectief een paar mannen te hebben die zich verantwoordelijk voelen voor mannelijke nieuwkomers en hen begeleiden en confronteren met hun seksistische opvattingen. De derde dimensie van

de empowerment-technologieën is de actieve deelname van mannen aan de empowerment van vrouwen. In een e-mail van de gendergroep worden concrete voorstellen gedaan hoe daaraan vorm kan worden gegeven: door aan te bieden notulen te maken tijdens vergaderingen, de telefoondienst of ander werk te doen dat niet het hoogste aanzien geniet, door kinderopvang op zich te nemen, enzovoorts.

De voorstellen van Breakingthesilence binnen PGA maken aannemelijk dat 'technologieën van het zelf' een belangrijk onderdeel moeten vormen van een radicaal-democratisch project. Sommige technologieën, zoals het centraal stellen van persoonlijke ervaringen, van bewustzijn en aparte ruimtes voor vrouwen waren ook al belangrijke technologieën van het tweede-golf-feminisme. Dit toont de noodzaak van een bepaalde continuïteit binnen feministische bewegingen, zodat bepaalde leerprocessen niet telkens herhaald hoeven te worden. Breakingthesilence wil daarom dat aandacht wordt geschonken aan de structurele overdracht van feministische ideeën aan nieuwkomers binnen de beweging. Wat echter wel problematisch blijkt, is de toepassing van deze technologieën. Breakingthesilence geeft zelf aan waaraan dit zou kunnen liggen: ook antihegemoniale praktijken kunnen uitsluiting voortbrengen en zijn geenszins vrij van macht. Het proces van sociale verandering kan daarom nooit af zijn. Breakingthesilence onderstreept dat vooral mannen de verantwoordelijkheid hebben in het veranderen van sekseverhoudingen. Meerdere van de hier voorgestelde technologieën reiken een manier aan voor mannen om privileges op te geven en stellen zodoende het bekritisieren van hegemoniale mannelijkheidsrollen en het creëren van nieuwe mannelijke rolpatronen centraal. Dit laat weer de tweeledige inzet van utopische tendenties zien.

'Eskalera Karakola': alternatieve sociale praktijken

'Eskalera Karakola' (verwijzing naar de 'wenteltrap' die ze in hun voormalige pand hadden) is

een collectief van vrouwen dat sinds acht jaar een ruimte in zelfbeheer organiseert in een gekraakt pand in het centrum van Madrid. In deze ruimte vinden allerlei sociale en politieke activiteiten plaats die vormgeven aan de bevordering van meer participatieve vormen van burgerschap. Ook al zijn vele projecten uitsluitend voor vrouwen, Karakola richt zich niet alleen tot vrouwen. Naast de collectieve organisatie van klussen die regelmatig nodig zijn voor het onderhoud van het oude pand⁸, zijn er groepen die zich met uiteenlopende onderwerpen en activiteiten bezig houden zoals queertheorie, onderzoek over preciaire werkomstandigheden, een in zelfbeheer opgezette bibliotheek en politieke interventies in publieke ruimtes. Op het tweede Europese Sociale Forum in Parijs, 2003, werkte Karakola samen met NextGeneration. Op basis van het principe van horizontale zelforganisatie heeft Karakola een aantal sociale praktijken ontwikkeld die een inspiratiebron bieden voor het organiseren van sociale relaties en samenwerkingsverbanden zonder uitsluiting en hiërarchieën.

Een eerste voorbeeld van een dergelijke praktijk kan *insluitingspraktijk* worden genoemd en is erop gericht politieke subjecten met uiteenlopende ervaringen te betrekken bij de groep. Deze praktijk is, als het ware, het verlengstuk van de crossing-bordersstoryline van NG dat ik eerder besproken heb. De Karakola's maken duidelijk, helaas vooral retorisch, dat diversiteit in participatie erg gewenst is. Ze richten zich tot iedereen: 'Mujeres Lesbianas Migrantes Precarias Viejas Negras Queers Chicanas Madres Putas Gordas Jóvenes Pobres Feas Discapacitadas Marginalizadas' (Vrouwen Lesbiennes Migranten Precairen Ouderen Zwarten Queers Chicanas Moeders Hoeren Dikken Tieners Armen Lelijken Gehandicapten Gemarginaliseerden). Opvallend is dat Karakola hier geen komma's gebruikt wat in mijn ogen te maken heeft met de gedachte het niet als een simpele optelsom te zien maar als een gelijkwaardig naast elkaar bestaan van verschillende identiteiten. In de praktijk lukt dat echter wat

minder. In een gesprek gaf een van de Karakola's toe dat ze bijvoorbeeld veel moeite hebben om samen te werken met migrantenvrouwen uit de buurt (http://www.sindominio.net/karakola/acciones/fst_fiesta.htm). Maar insluiting houdt volgens Karakola niet op bij diversiteit in participatie. Hun utopische kijk op een mogelijke stads cultuur stoelt op een kritiek op de uitsluitende stadspraktijken van het neoliberale kapitaal. Ze noemen hun visie 'sociaal-inclusieve urbane alternatieven', waarin zelfgeorganiseerde collectieve ruimtes, zoals sociale centra⁹, een centrale plek innemen.

De tweede praktijk betreft *het onderhandelen over macht* en komt voort uit de eerste. Dat er verschillende identiteitsposities zijn betekent namelijk ook dat er verschillende machtsposities aanwezig zijn. Deze mogen niet genegeerd worden als simpele verschillen maar moeten onderhandeld worden als hiërarchische ongelijkheden. Eerst is het nodig dat machtsverschillen zichtbaar worden gemaakt. Karakola laat zien dat achter de gepretendeerde 'neutraliteit' van publieke ruimtes een machtsorde schuilt waarbij de economische elite de stadsstructuur naar haar hand zet. Een voorbeeld is de actie die gehouden werd bij het stadhuis in Madrid. Daarvoor stond een lange rij van mensen die wachtten om zich aan te melden voor een door de gemeente gesubsidieerd flatje. De bont geklede Karakolas organiseerden bij de ingang een loting van grond en werden uiteindelijk grof naar buiten gezet door de beveiliging (niet zonder hun leuzen tegen speculatie achter te laten op de muren van het stadhuis). Karakola legt ook verborgen machtsstructuren bloot binnen sociale bewegingen, bijvoorbeeld door kritiek uit te oefenen op de hiërarchische structuren van de Sociale Fora.

De centrale vraag is hoe deze machtsstructuren bespreekbaar en onderhandelbaar gemaakt kunnen worden binnen bewegingen. Daarvoor moet volgens de Karakola's de dominante vorm van consensuspolitiek, die neerkomt op een dictaat van de meerderheid,

worden vermeden. Macht moet gezamenlijk worden opgebouwd en gedeeld. De volgende praktijken laten zien hoe dit kan.

Een praktijk die rekening houdt met machtsverschillen is die van *het openen van ruimtes*. Het kraakpand wordt gezien als mogelijkheid om ruimte te openen voor vrouwen om zich uit te drukken, hun projecten te verwezenlijken en andere leefstijlen uit te proberen. Het pand wordt gebruikt voor de wekelijkse kroeg voor lesbiennes en feestjes voor queers. Door de week is er een studiegroep waar gezamenlijk feministische teksten worden besproken, en op weer een andere dag probeert een initiatief samen te werken met arbeidsters. Het principe is simpel: wie een goed (feministisch) idee heeft, krijgt de ruimte om haar plannen te verwezenlijken. Het openen van ruimtes betekent voor Karakola het alledaagse leven teruggeisen. Kraken is voor hun dus niet alleen het openbreken van deuren, maar gaat ook door achter deze deuren. Het gaat om '(l)egitimate re-appropriation of our living space, of our bodies, of our boroughs, of our world' (Serrano, 2003, p.7). Dit maakt het vrouwen mogelijk om een insluitende notie van burgerschap te ontwikkelen die gebaseerd is op een dagelijkse praktijk en niet op een juridisch model van rechten en plichten: 'Creating our own spaces is a matter of insisting that citizenship is a daily practice collectively built through the active and conscious habitation of space' (http://www.sindominio.net/karakola/textos/articulo_multitudes.htm). Dit was ook terug te zien in de bijdrage van Karakola aan het Europese Sociaalforum in Parijs, 2003, waar zij in samenwerking met NG een feministisch centrum organiseerde dat als zelfgeorganiseerde ruimte functioneerde, onafhankelijk van de officiële forumstructuren.

De praktijk van open ruimtes laat zien dat autonomie een belangrijk onderdeel vormt van de sociale praktijken die we bij Eskalera Karakola kunnen aantreffen. Ik zal het hier *zelforganisatiepraktijk* noemen. Dit is vooral voor gemarginaliseerde groepen noodzakelijk omdat weinig autonomie altijd dwang betekent tot

assimilatie aan de hegemoniale structuren. Zelforganisatie is dus een manier om de beperkte doelen van een gelijke-rechten-feminisme te overstijgen (waar het gaat om gelijkheid binnen de bestaande machtsstructuren) en alternatieve structuren op te bouwen. Karakola beoogt expliciet om vrouwen uit de passieve en paternalistische relaties te halen van een systeem van publieke voorzieningen dat vrouwen behandelt als moeders die verantwoordelijk zijn voor hun families. Binnen dit systeem blijven vrouwen altijd de machteloze positie houden die ze altijd hebben gehad. Om deze redenen is financiële onafhankelijkheid ook centraal voor Karakola, en laten ze zich niet subsidiëren. Dit is ook weer onderdeel van hun visie op een actiever en zelfstandiger burgerschap: 'you should not beg for rights, just invent them!' (<http://www.sindominio.net/karakola/acciones/8-m-2004.htm>). Zelfbestuur is volgens de Karakola's een collectief proces dat het gehele dagelijkse leven moet omvatten.

Ik heb in het begin vastgesteld dat de sociale praktijken van Karakola in een bepaalde spanningsverhouding staan. Deze treedt nu met de vijfde praktijk naar voren: *de netwerkpraktijk*. Deel uitmaken van een breed netwerk is volgens de Karakola's een manier om de neoliberale dwang tot fragmentatie en individualisering tegen te werken. Karakola gaat verbindingen aan met lokale associaties uit de buurt, andere protestgroepen uit Madrid en met feministische groepen en netwerken in de hele wereld. Daarbij zijn de Karakola's zich ervan bewust dat allianties niet gestoeld zijn op vanzelfsprekende groepen met eenduidige identiteiten. Eskalera Karakola trekt de traditionele opvattingen over solidariteit in twijfel. De strategie van netwerken moet ten eerste rekening houden met de verschillen tussen vrouwen en ten tweede met verschillende strijden tegen uitsluiting die elkaar vaak overlappen. Daarbij staat het proces waardoor het gezamenlijke 'wij' geconstitueerd wordt centraal. Solidariteit verkrijgt zodoende een vloeiend en tijdelijk karakter. Daarom geeft Eskalera Karakola ook

de voorkeur aan het begrip 'affiniteit'. Het gaat erom de eigen positie aan die van anderen te relateren en niet om het veronderstellen van een vanzelfsprekende gezamenlijke identiteit.

Ook voor Eskalera Karakola geldt dat veel van hun praktijken als 'opduikende utopische tendensen' continuïteit vertonen met praktijken uit het verleden.¹⁰ Er valt echter een aantal nieuwe punten te noemen. In de eerste plaats is dat de insluitingspraktijk die verwijst naar de crossing-borders-storyline van NG ook rekening houdt met de waarschuwing van *Breaking the Silence* over het gevaar van reproductie van machtsmechanismen binnen sociale bewegingen. Daarom moet de insluitingspraktijk ook gepaard gaan met een praktijk die het onderhandelen over machtsposities centraal stelt. In de tweede plaats is er de praktijk van collectieve open ruimtes. Het idee van 'open ruimtes' wordt binnen de andersglobaliseringsbeweging vaak verbonden met het concept van 'reclaiming' (terugeisen) omdat de neoliberale globalisering haar economiserende logica heeft verspreid over de hele publieke ruimte en deze ontoegankelijk heeft gemaakt voor niet-economische activiteiten (*Notes from nowhere* 2003, p.51; Kingsnorth, 2003, pp.289-92). Een vrij nieuw fenomeen vormt ook de netwerkpraktijk waardoor een spanningsverhouding ontstaat tussen autonome zelforganisatie en samenwerking binnen niet alleen bredere maar zelfs transnationale verbanden (zie Smith, 2001; Mouffe, 1995). Dit is mijns inziens precies wat Haraway (1991) bedoelt met 'affiniteitenpolitiek'. Bij Eskalera Karakola is zodoende de tweede inzet van utopische tendenties duidelijk herkenbaar.

Conclusie

Doel van dit artikel was te bekijken hoe het radicaal-democratische project van de andersglobaliseringsbeweging en het feministische project samenhangen en hoe de 'opduikende utopische tendensen' van feministische andersglobaliseringsgroepen het radicaal-democratisch project aanvullen. Het valt op

dat de hier besproken feministische groepen zich makkelijk aansluiten bij het radicaal-democratische project van de andersglobaliseringsbeweging en hun strijd verbinden met een kritiek op de ondemocratische transnationale verhoudingen. Andersom is dat nog niet vaak het geval. Het DiY gedeelte van de andersglobaliseringsbeweging onderschrijft ongetwijfeld de bestrijding van sociale hiërarchieën en opgelegde identiteiten. De nodige praktijken hiervoor zijn niet ontwikkeld. Dit heeft mijns inziens te maken met de opvatting van burgerschap. Zowel het radicaal-democratische als het feministische project gaan ervan uit dat de strijd tegen sociale ongelijkheden niet alleen een kwestie is van betere wetten. Er is een nieuwe invulling van het burgerschapsbegrip vereist, waarin experimenten met andere manieren van samenleven centraal staan. De feministische andersglobaliseringsgroepen voegen hier echter aan toe dat de dagelijkse processen van het afbreken van (seks-)hiërarchieën en het creëren van insluitende (seks-)relaties een integraal onderdeel moeten zijn van een dergelijk burgerschapsbegrip en reiken tegelijkertijd praktijken aan om dit te verwirkelijken. Volgens de feministische andersglobaliseringsgroepen heeft dat burgerschap drie dimensies.

In de eerste plaats moeten duidelijke en homogene identiteiten worden afgewezen. Economische, seks-, etnische, seksuele of leeftijdshiërarchieën hebben één cruciale functie gemeen: ze produceren tweederangsburgers die buiten het genormaliseerde veld van politieke subjecten geplaatst worden. Daarom is grensoverschrijding ook zo belangrijk, zoals we dat hebben gezien bij de vertogen van NG. De tweede dimensie van een actief burgerschap betreft twee aspecten die we reeds hebben leren kennen: insluiting en het onderhandelen over machtsposities, en heeft te maken met ruimte. Insluiting werkt alleen als de machtsposities niet worden genegeerd die achter verschillende identiteitsposities zitten. Insluiting betekent vooral ruimte voor zelf-

organisatie van buitengesloten groepen. Actief burgerschap moet dus de ruimte krijgen om sociale praktijken van zelforganisatie te ontwikkelen voor buitengesloten groepen. De derde dimensie van actief burgerschap heeft te maken met tijd en aandacht voor dagelijkse processen. Vaak wordt het bekritisieren van schijnbaar vanzelfsprekende identiteiten en hieraan gekoppelde verwachtingen en gedragsvormen gezien als bijzaak, waarna men zo spoedig mogelijk verder moet gaan met de 'echte politiek'. *Breaking the silence* laat echter zien dat juist deze dagelijkse processen van persoonlijke verandering politiek zijn en daarom ook nooit afgerond kunnen zijn.

De feministische groepen vullen niet alleen de burgerschapsopvatting aan van radicaal-democratie maar bieden ook een praktisch alternatief in de vorm van alternatieve publieke sferen waarin zich nieuwe burgerschapsvormen kunnen manifesteren. De vraag is hoe deze sfeer eruit ziet wanneer politiek als dagelijks proces wordt opgevat waarbij sociale machtsverhoudingen worden uitgedaagd. De uitgangspunten van de (neo-)liberale publieke sfeer worden problematisch vanuit de ideeën die de hier besproken groepen aanreiken. Terwijl het liberale vertoog machtsverschillen negeert, zien de besproken feministische groepen de sociale werkelijkheid als doordrenkt van machtsrelaties. Ook binnen de andersglobaliseringsbeweging worden deze machtsverschillen vaak genegeerd door een hypothetisch gelijkheidsbeginsel dat alleen de mannelijke norm vertroebelt. Daarom is het voor een emancipatoir project veel belangrijker om deze machtsverschillen expliciet te thematiseren in de publieke ruimte. Het (liberale) gezamenlijke 'wij' van een eenduidige publieke sfeer weerspiegelt uiteindelijk de wens van de machtigen (zie Fraser, 1995).

Daadwerkelijk ruimte te scheppen voor verschillen (en hun insluiting) vereist het creëren van alternatieve publieke sferen die de discursieve ruimte verbreden. Een veelvoud van publieke en collectieve ruimtes maakt het

mogelijk gefixeerde machtsverhoudingen te vermijden en te doorbreken. Daarvoor is de reeds genoemde spanningsverhouding tussen zelfbepaling en samenwerking erg belangrijk. Zelfbepaling heeft betrekking op de mogelijkheid om vrije ruimtes te creëren, zowel in discursieve als in fysieke zin. Aan de andere kant blijft samenwerking door netwerken tussen verschillende autonome initiatieven noodzakelijk. Hiervoor reikt de andersglobaliseringsbeweging wel een uitstekende structuur aan. Netwerken zijn vloeiende en horizontale organisatievormen die een hoge mate aan zelfregulering kennen (Castells, 2000; McDonald, 2002). Binnen netwerken bestaat op elk moment de keuzevrijheid met wie en hoelang je allianties wilt aangaan. Hiërarchieën kunnen moeilijker ontstaan omdat een individu of een groep geen vastgelegde rol hoeft te vervullen binnen netwerkstructuren.

Alsnog is er echter de bereidheid nodig binnen netwerken van progressieve bewegingen om de feministische burgerschapspraktijken op brede schaal toe te passen. De andersglobaliseringsbeweging moet zich ervan bewust worden dat radicale democratie insluitende sociale relaties vereist. Wat dat betreft is er niet veel veranderd binnen progressieve bewegingen sinds de studies van Metz (1998), Van Tricht (1995) en Subbuswamy en Patel (2001).

Noten

1. Een dergelijk grove onderverdeling van de andersglobaliseringsbeweging ontkomt er niet aan al te schematisch om te gaan met een diverse werkelijkheid. Dit kan aan de hand van twee voorbeelden duidelijk worden gemaakt: ten eerste zijn er tal van groeperingen die ergens tussen de scheidslijn tussen de drie stromingen liggen, zoals bijvoorbeeld sommige landelijke netwerken van Attac die geen blijk meer geven van de traditionele kenmerken van NGO's. Ten tweede verkrijgen begrippen als 'socialisme' of 'Do it Yourself' een andere betekenis als we het hebben over

sociale bewegingen in het zuiden. Vooralsnog pleit ik voor het analytische nut van een dergelijke indeling, die trouwens ook door vele activisten uit de beweging wordt gebruikt (zie bijvoorbeeld Stad, 2005), omdat het duidelijk de drie aanwezige logica's binnen de beweging naar voren laat komen: logica van de macht (socialistische groepen), logica van de onderhandeling (NGO's) en een logica waar het gaat om de articulatie van verschillen en alternatieven (DiY-groepen).

2. Do it Yourself is een term die afkomstig is uit de punkbeweging van de jaren 80 (Schaftaad, 2002) toen de punks als antwoord op de commerciële muziekindustrie hun eigen labels gingen maken om muziek zelf op te nemen en niet-commercieel te verspreiden. Deze praktijk van 'we doen het zelf wel' werd later nog op allerlei andere gebieden toegepast. Het zou echter fout zijn te denken dat het concept eigendom van de westerse punkwereld is. Ten eerste heeft Poldervaart (2003) laten zien hoe allerlei andere eerdere utopische bewegingen er een gelijksoortige filosofie op na hielden, ten tweede zijn er allerlei niet-westerse bewegingen die zich ook op dit concept beroepen, zoals bijvoorbeeld de Zapatistas in Mexico (Kingsnorth, 2003).
3. De visie van opduikende tendensen van verzet stoelt op het rhizoom-denken van Deleuze en Guattari (1987) waar zij verzet vergelijken met ondergrondse (horizontale) wortelstructuren die soms plotseling en onverwacht naar boven kunnen komen en voor een tijdje opbloeien. Zij stellen deze gedachte tegenover de bovengrondse (hiërarchisch gestructureerde) boom waar we de vruchten plukken van de 'grote ideeën' voor verzet. Daarnaast is bij Poldervaart (1993) een uitwerking te vinden van het idee van (terugkerende) utopische periodes van verzet.
4. Het 'Bologna-proces' vormt een poging van de regeringen van EU-lidstaten om de verschillende nationale modellen van academisch onderwijs te homogeniseren en te standaardiseren. Het doel hiervan zou het vereenvoudigen van academische uitwisselingen tussen de lidstaten zijn. In werkelijkheid legitimeert dit verdrag echter het massale intreden van de privé-economie in het financieren (en besturen) van de universiteiten. Bovendien maakt het het onderwijs tot een waar die over nationale grenzen heen verkocht kan worden.
5. GATS staat voor 'General Agreement on Trade in Services'. Het gaat hier om een verdrag dat binnen de Wereldhandelsorganisatie wordt behandeld en doelt op de verdere liberalisering van handel in diensten.
6. De vijf basisprincipes voor samenwerking binnen PGA zijn: (1) afwijzing van het kapitalisme, imperialisme en feudalisme; (2) afwijzing van alle vormen en systemen van onderdrukking, zoals het patriarchaat, racisme of religieus fundamentalisme; (3) het handhaven van een confronterende houding; (4) een oproep tot directe actie en burgerlijke ongehoorzaamheid, maar ook tot het opbouwen van lokale alternatieven; (5) een organisatiefilosofie die stoelt op decentralisatie en autonomie (<http://www.nadir.org/nadir/initiativ/agp/free/pga/hallm.htm>).
7. Er dient opgemerkt te worden dat de door Breakingthesilence voorgestelde technologieën slechts gedeeltelijk verwezenlijkt zijn binnen PGA. Dit wijst op de ontbrekende bereidheid binnen progressieve bewegingen om feministische ideeën en standpunten toe te passen. Bovendien geeft dit aan dat de door Breakingthesilence voorgestelde technologieën zelfs binnen hun eigen netwerk slechts een 'utopische tendens' zijn. De weerstanden om de plannen van Breakingthesilence binnen PGA toe te passen zijn echter niet onderwerp van dit onderzoek.
8. Na een lang conflict met de gemeenteraad van Madrid (Eskalera Karakola wilde eigenlijk dat de stad het pand ging kopen en vervolgens aan hun ging verhuren voor een symbolische huurprijs), heeft het collectief een ander pand gekregen in dezelfde straat.
9. Het idee van sociale centra is aan het einde van de jaren 90 vooral in Italië en Spanje erg

- populair geworden. Het gaat hierbij om het terugeisen van publieke stedelijke ruimtes voor de ontplooiing van eigen activiteiten, het vormgeven van de stedelijke ruimte door de burgers zelf. Naomi Klein (2002, pp.189-191) beschrijft deze centra als een parallelle politieke sfeer waar alternatieve overheidsdiensten worden georganiseerd, onafhankelijk van zowel de markt als de overheidscontrole.
10. Een voorbeeld is de discussie over de noodzaak van structuren binnen de bewegingen van de tweede feministische golf die zich weerspiegelt in het polemisch gevoerde debat tussen J. Freeman en C. Levine (1972¹/2002) over de 'tirannie van de structuurloosheid'.
- Literatuur**
- Andrijasevic, R. & Bracke, S. (2003). Coming to knowledge, coming to politics. A reflection on feminist practices from the NextGENDERation network. *Multitudes* nr 12. [WWW-document]. : http://multitudes.samizdat.net/article.php?id_article=365 [2004, 18 Maart].
- Bloch, E. (1977). *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Burkitt, I. (2002). Technologies of the self: habitus and capacities. In: *Journal for the Theory of Social Behaviour* (32/2), pp 219-237.
- Castells, M. (2000). Materials for an exploratory theory of the network society. *British Journal of Sociology* 5(1), pp 5-24.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (1995). De ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk. In Halsema, A. & Helsloot, N. *Breekbare vrijheid: de politieke ethiek van de zorg voor zichzelf*. Michel Foucault Amsterdam: Krisis / Parrèsia: pp. 85-106.
- Fraser, N. (1995). Politics, culture, and the public sphere: toward a postmodern conception. In Nicholson, L. & Seidman, S. (eds.): *Social postmodernism. Beyond identity politics*. Cambridge: University Press: pp 287-312 .
- Freeman, J. (1972¹/2002). The tyranny of structurelessness. In Dark Star (eds.) *Quiet rumours. An anarchy-feminist Reader*. Edinburgh: AK Press UK.
- Haraway, D.J. (1991). *Simians, cyborgs, and women: the reinvention of nature*. London: Free Associated Books.
- Heijden, H. A. van der (2000). *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*. Utrecht: Ambo.
- Iglesias, P. (2005). Nuevo poder en las calles. Repertorios de acción colectiva del Movimiento global en Europa. De Seattle a Madrid. *Política y Sociedad*. Vol. 42 (2): 63-93.
- Kate, L. ten & Manschot, H. (1995). Kan ik 'mijzelf' scheppen? Naar een ethiek van de vrijheid: de wending in het late werk van Michel Foucault. In Helsloot/ Halsema (eds.) *Breekbare vrijheid: Michel Foucault*. Amsterdam: pp7-37.
- Kingsnorth, P. (2003). *One no, many yeses. A journey to the heart of the global resistance movement*. London: Simon & Schuster.
- Klein, N. (2002). *Dagboek van een activiste*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Levine, C. (1972¹/2002). The Tyranny of Tyranny. In Dark Star (eds.) *Quiet rumours. An anarchy-feminist Reader*. Edinburgh: AK Press UK.
- McDonald, K. (2002). From solidarity to fluidarity: social movements beyond, collective identity – the case of globalization conflicts. *Social Movement Studies* (Vol 1 / Nr 2): 109-128.
- Metz, J. (1998) *Het gekraakte ideaal. Seksisme en omgangsvormen binnen radicaal links*. Amsterdam: Ravijn.
- Mohanty, C.T. (2003). *Feminism without borders. Decolonizing theory, practicing solidarity*. Durham & London: Duke University Press.
- Mouffe, C. (1995). Feminism, citizenship, and radical democratic politics. In L. Nicholson & S. Seidman (eds.) *Social postmodernism. Beyond identity politics*. Cambridge: University Press: pp. 315-331.
- Notes from Nowhere (2003). *We are everywhere*. London/ New York: Verso.
- People's Global Action (2001). Desire for change. Women on the frontline of global resistance. [WWW-document]. <http://www.nadir.org/nadir/>

- initiativ/agp/gender/desire/ [2004, 30 march]
- Poldervaart, S. (1993). *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*. Amsterdam: van Gennep.
- Poldervaart, S. (2003). De nieuwe (?) politieken van (een deel van) de andersglobaliseringsbeweging. Over !Ya Basta! En Verzet als scheppen-de Kracht. *Buiten de Orde* (14/3): pp 47- 55.
- Saltzman, J. (1992). *Equidad y género. Una teoría integrada de estabilidad y cambio*. Madrid/ Valencia: Catédra Feminismos.
- Schafraad, P. (2002). Het 'Do It Yourself'-vertoog van punk. Fanzines als alternatieve politiek. In Poldervaart, S. (ed.) *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: Aksant: pp. 121-159.
- Scholl, C. (2004). *The revolution of everyday feminisms. A critical research to the alternative politics of feminist alterglobalization groups*. Doctoraalscriptie Vrouwenstudies, Universiteit voor Amsterdam.
- Serrano, M. (2003). Positions, situations, short-circuits: La Eskalera Karakola, a deliberate space. [WWW-document]. www.5thfeminist.lu.se/filer/abstract_305_303.pdf [2004, 14 April].
- Smith, J. (2001). Globalizing resistance: the Battle of Seattle and the future of social movements. *Mobilization* (6/1): pp. 1-19.
- Sousa Santos, B. de (2004). *El foro social mundial: hacia una globalización contra-hegemónica*. In Sen, J. Anand, A., Escobar, A. & Waterman, P. (eds.). *El Foro Social Mundial: Desafiando Imperios*. Malaga: El Viejo Topo.
- Stad, K. (2005). Make G8 history. *Ravage* (nr.10): pp 10-12.
- Stokrom, R. M. van (2002). Netwerken voor een rechtvaardige wereld. De wortels van de andersglobaliseringsbeweging in Nederland. In Poldervaart, S. (ed.) *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: Aksant: pp. 37-81.
- Subbuswamy, K. & Patel, R. (2001) 'Cultures of domination: Race and gender in radical movements.' In: K. Abramsky: *Restructuring and Resistance. Diverse voices of struggle in Western Europe*. Own edition: pp. 535-545.
- Tricht, J. van (1995). *Van de tweede golf naar de derde golf? En wat doen mannen eraan? De kraakbeweging langs de feministische meetlat. Een leeronderzoek naar de gemengde seksisme-diskussie in drie bladen van de kraakbeweging in de periode 1988-1993: NN, Lekker Fris, De Peueraar*. Doctoraalscriptie Vrouwenstudies, Universiteit van Amsterdam.
- Vintges, K. (2003). *De terugkeer van het engagement*. Amsterdam: Boom.

Websites

- <http://www.nextgenderation.net>
<http://www.nadir.org/nadir/initiativ/agp/>
<http://www.sindominio.net/karakola/>
<http://www.gendertrouble.org/marchives/breakingthesilence/>

Beeldmateriaal

- <http://www.dreamstime.com>